

EL-CÂMIU'S-SAGÛR VE HANEFİ FIKIH KİTAPLARININ TASNİFİ AÇISINDAN ŞERHİ EN-NÂFİÜ'L-KEBİR

Ömer YILMAZ*

Özet

Şeybânî'nin *el-Câmiu's-sağîr*'i zâhirü'r-rivâye eserlerden olup, fıkıhın temel konularını içermesi ve delillere nadiren yer verilmesi dolayısıyla muhtasar bir metindir. *el-Câmiu's-sağîr*'den önceki fıkıh literatürü göz önünde bulundurulduğunda onun ilk muhtasar fıkıh kitabı olduğu belirginlik kazanmaktadır. Bu açıdan fıkhi kavramların terimleşme sürecine ilişkin olarak *el-Câmiu's-sağîr* önemli bir kaynak durumundadır. Yargı görevi üslenenlerin bu metinden imtihan edildiği dikkate alındığında *el-Câmiu's-sağîr*'in kanunlaştırma ve mezhebin yaygınlaşmasında mühim bir rol ifa ettiği de anlaşılmaktadır. Önemine binaen üzerine onlarca çalışma yapılan *el-Câmiu's-sağîr*'in şerhleri arasında Leknevî'nin *en-Nâfiü'l-kebir*'i ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Leknevî bu eserinde kendisinden önce yapılan *el-Câmiu's-sağîr* şerhlerinden önemli ölçüde faydalanmıştır. Bu çerçevede onun şerhi, kendisinden önceki şerhlerin bir özeti mahiyetindedir. Ayrıca Leknevî, *en-Nâfiü'l-kebir*'in mukaddimesinde Hanefi fıkıh kitaplarını sınıflandırmıştır.

Anahtar Kelimeler: Şeybânî, *el-Câmiu's-sağîr*, zâhirü'r-rivâye, *en-Nâfiü'l-kebir*

* Yrd. Doç. Dr. Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

Al-Nâfi al-Kabir, the Commentary of al-Jâmi al-Saghîr, Categorises Books on Hanafi Jurisprudence

Abstract

Al-jâmi al-saghîr by Muhammad b. Hasan al-Shaybânî is a book of zâhir al-rivāya. It is a concise text that covers basic subjects of Islamic law without, in general, referring to evidence. An inquiry into the literature on Islamic law before Al-jâmi al-saghîr reveals the quality of this work as the first concise book on Islamic law. In this respect, the particular text plays an important role in the process during which concepts of Islamic law have evolved into terms. Given that those to serve as judges had to sit an exam on this book, Al-jâmi al-saghîr was clearly very influential in the codification of Islamic law and the spread of the Hanafi sect.

Al-nâfi al-kabir by Laknawi stands out among commentaries on Al-jâmi al-saghîr. This work also involves a summary of all earlier commentaries. In the introduction, Laknawi categorises books on Hanafi jurisprudence on the basis of knowledge and evidence.

Key Words: al-Shaybânî, zâhir al-rivāya, al-jâmi al-saghîr, Al-nâfi al-kabir.

Giriş

Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin (ö. 189/805) *el-Câmiu's-sağîr*'i zâhirü'r-rivâye eserlerden olup; Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin ictihadlarını ihtiva eder. İçerdiği ictihadların sahiplerine aidiyeti açısından güvenilir oluşu, *el-Câmiu's-sağîr*'i Hanefi fakihlerin ilgi odağı haline getirmiştir. Bu çerçevede *el-Câmiu's-sağîr* üzerine onlarca şerh yazılmıştır. Bunlardan Ebü'l-Hasenat Abdülhay b. Muhammed Abdülhalim Leknevî'nin (ö. 1304/1886) *en-Nâfiü'l-kebir limen yutâliu'l-câmia's-sağîr* isimli şerhi ise ayrıca önem taşır. Zira Leknevî, kendisinden önce yazılmış *el-Câmiu's-sağîr* şerhlerini incelemiş ve eserinde bunlardan büyük ölçüde faydalanmıştır. Bu açıdan Leknevî'nin şerhi, *el-Câmiu's-sağîr* şerhlerinin bir özeti mahiyetindedir. Leknevî, *en-Nâfiü'l-kebir*'in mukaddmesinde önemli

bir görüş ileri sürer. Buna göre Hanefi fıkıh kitapları bir tasnife tabi tutulmalıdır. Bu çerçevede Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Şeybânî'ye ait ictheadların onlardan sonra gelen Hanefi alimlerin görüşlerinden ayrılması büyük bir önem arz eder. Zira bu ayrımın belirginlik kazanmadığı eserlerde, Ebû Hanîfe'nin ictheadına aykırı görüşler yer bulabilmişlerdir. Muteber fıkıh kitaplarında ise böyle bir durum söz konusu değildir. Bu çerçevede Leknevî, Hanefi mezhebinde muteber fıkıh kitaplarının hangileri olduğunu tartışma konusu eder ve bir tasnifte bulunur.¹ Bu makalede *el-Câmiu's-sağîr*, Leknevî'nin şerhi ile birlikte tanıtılacak ve Leknevî'nin Hanefi fıkıh kitaplarına yönelik tasnifi tahlil edilecektir.

Leknevî'nin *en-Nâfiü'l-kebir*'i ile ilgili bir araştırma tespit edebilmiş değildir. *el-Câmiu's-sağîr* ile ilgili olarak ise klasik bibliyografik kaynaklar önemli bilgileri muhtevindir. Ayrıca Mehmet Boynukalın, *el-Câmiu's-sağîr li'l-İmam Muhammed b. Hasan Şeybânî Dirâse Tevsîkiyye Tahlîliyye Nakdiyye*² isimli makalesinde, *el-Câmiu's-sağîr*'in yazıldığı dönemden itibaren geçirdiği safahatı incelemiştir. Boynukalın, *el-Câmiu's-sağîr*'in önemine ve *el-Câmiu's-sağîr* üzerine yapılan çalışmalara değinmiştir. Bu çerçevede eserin günümüzde orijinal halini koruyup korumadığı sorusu mihver edinilmiştir. Bu amaçla *el-Câmiu's-sağîr*'in ve şerhlerinin matbu ve yazma nüshaları incelenmiştir. *el-Câmiu's-sağîr*'in orijinal hali üzerine ziyadede bulunulmuş ise bunun sınırlarının tespit edilmesi de amaç edinilmiştir. Araştırmanın neticesinde Kadı Ebû Tâhir Muhammed b. Muhammed Süfyan Debbas'ın (ö. 340/952) tertip ettiği *el-Câmiu's-sağîr* nüshasının bazı ziyadeleri muhtevi olduğu tespit edilmiştir. Ancak Boynukalın'a göre bu ziyadeler kitabın tamamı göz önünde

¹ Abdülhay b. Muhammed Leknevî, *en-Nâfiü'l-kebir limen yutâliü'l-Câmia's-sağîr*, Pakistan 1990, s. 25.

² Mehmet Boynukalın, "el-Câmiu's-sağîr li'l-İmam Muhammed b. Hasan Şeybânî Dirâse Tevsîkiyye Tahlîliyye Nakdiyye", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 20, 2008.

bulundurulduğunda küçük bir yer teşkil etmektedir. Ayrıca bu ziyadeler, sınırlı bir ilave mahiyetindedir ve *el-Câmiu's-sağîr*'in elfazında bir değişiklik vuku bulmamıştır.³

I. *el-Câmiu's-sağîr*

Eser incelenmesinde yazarının kim olduğu ve ismi öncelikli olarak ele alınması gereken hususlardır. Şeybânî'nin incelememize esas olan eserinin, *el-Câmiu's-sağîr* olarak isimlendirildiğinde tereddüt yoktur.⁴ Burada *Câmi'*den maksat, eserin ihtiva ettiği fıkıh konuları açısından kapsamlı oluşudur. *Sağîr* olarak nitelenmesi ise hacim itibariyle küçük olmasından ve içerdiği konuların tüm meselelerine yer verilmemesinden ile gelir.

el-Câmiu's-sağîr şerhleri de zaman zaman *el-Câmiu's-sağîr* olarak nitelenmiştir.⁵ Boynukalın'a göre bu, *el-Câmiu's-sağîr*'in fakihler nezdindeki şöhretinden ileri gelmektedir.⁶ Bu durum, şerhçilik geleneğinin de tabii bir neticesidir.

el-Câmiu's-sağîr'in yazarının Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö. 189/805) olduğu kesinlik kazanmıştır.⁷ Ancak bu konuda da farklı görüşler ileri sürülmüştür. Örneğin *el-Câmiu's-sağîr*'in, Ebû Yûsuf ile Şeybânî'nin ortak telifi olduğunu ileri sürenler olmuştur.⁸ Ancak bu görüş, kabul görmemiştir. Bu eserle ilgili rivayetler kitabın Şeybânî tarafından telif edildiği görüşünü destekleyici niteliktedir.

³ Boynukalın, "el-Câmiu's-sağîr", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 20, s. 30.

⁴ Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *el-Câmiu's-sağîr*, İstanbul 2009, s. 67.

⁵ İbn Âbidin, *Ukûdu resmî'l-müftî*, s. 17.

⁶ Boynukalın, "el-Câmiu's-sağîr", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 20, sy. 5.

⁷ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunun an esâmi'l-kütüb ve'l-funun*, İstanbul 2007, II, 476.

⁸ Kâdîhan, *Şerhu'l-Câmiü's-sağîr*, İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi no: 89, vr. 6; Leknevî, *Nâfi*, s. 33; Ali Ahmed Nedvî, *el-İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî Nâbiğatü'l-fikhi'l-islâmî*, Dimaşk 1996, s. 134.

el-Câmiu's-sağîr'de Ebû Yûsuf tarikiyle gelen Ebû Hanîfe ictheadları bir araya getirilmiştir. Ancak bu da eserin Şeybânî'nin telifi olduğu gerçeğini değiştirmez. Zira meseleler “*Muhammed, Ya'kub'dan o da Ebû Hanîfe'den nakletmiştir.*” şeklinde başlamaktadır.⁹ Ayrıca Şeybânî, eserinde kendi ictheadlarına da yer vermiştir.

Ebû Yûsuf'un *el-Câmiu's-sağîr*'in telifinde önemli bir rolü olduğu bir gerçektir. Zira Şeybânî'nin bir araya getirdiği rivayetlerin Ebû Yûsuf tarikiyle kendisine ulaştığı kitapta açıkça görülmektedir.¹⁰ Diğer yandan Şeybânî'yi bu rivayetleri bir araya getirmesi konusunda teşvik edenin de Ebû Yûsuf olduğu bilinmektedir. Telif süreci tamamlandıktan sonra ortaya çıkan metnin kontrolünü de Ebû Yûsuf yapmıştır.¹¹

Bazı meselelerin rivayetinde Şeybânî ile Ebû Yûsuf arasında anlaşmazlık olduğu ve bu meselelerde Şeybânî'nin rivayetinin Hanefi alimlerce kabul gördüğü bilinmektedir. Bu noktayı da Boynukalın eserin Şeybânî'ye aidiyetine delil olarak değerlendirir. Şöyle ki; söz konusu meselelerdeki anlaşmazlıkta Şeybânî, Ebû Yûsuf'un itirazını kabul etmemiş; kendi rivayetini esas almıştır. Hanefi alimler de bu meselelerde Şeybânî'nin rivayetini tercih etmişlerdir. Şayet eser, Ebû Yûsuf'a ait olsaydı *el-Câmiu's-sağîr*'de onun rivayeti tercih edilirdi ve kabul gören de onun nakli olurdu.¹²

Eserin adının niçin *el-Câmiu's-sağîr* olduğu ve müellifinin kim olduğuna ilişkin Leknevî'nin açıklamaları bu konudaki kapalılıkları

⁹ Şeybânî, *el-Câmiu's-sağîr*, s. 15.

¹⁰ Şeybânî, *el-Câmiu's-sağîr*, s. 67.

¹¹ Kādîhan, *Şerhu'l-Câmiu's-sağîr*, İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi no: 89, vr. 6; İbn Âbidin, *Ukûdu resmi'l-müftî*, s. 19, Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunun*, II, 478; Leknevî, *Nâfi*, s. 33; Nedvî, *Şeybânî*, s. 134; Aydın Taş, *Muhammed b. El-Hasan eş-Şeybani'nin Hukuk Anlayışı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2003, s. 34.

¹² Boynukalın, “*el-Câmiu's-sağîr*”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 20, s. 3.

izale etmektedir: *el-Câmiu's-sağîr*, fıkıhın temel konularını içermekle birlikte her bir konuya ilişkin tüm meseleleri içermez. Çünkü telif gayesi, Ebû Yûsuf yoluyla gelen Ebû Hanîfe ictehadlarının bir araya getirilmesidir.¹³

***el-Câmiu's-sağîr*'in Telif Süreci**

Eserin telif sürecine ilişkin olarak çeşitli kaynaklarda yer alan bilgiler birbirine yakınlık arz eder. Buna göre Ebû Yûsuf, Şeybânî'den bir kitap telif etmesini ister.¹⁴ Ancak bunu günümüzdeki anlamıyla bir telif olarak düşünmemek gerekir. Çünkü burada esas olan, bir metin inşası değil; Ebû Hanîfe ictehadlarının tespit edilmesidir. Şeybânî bu amaçla *el-Câmiu's-sağîr*'i yazmış ve Ebû Yûsuf'a arz etmiştir. Ebû Yûsuf da bu çalışmayı beğenmiştir. Ancak bir araya getirilen rivayetlerden bazılarında Şeybânî'nin hata ettiğini ifade etmiştir. Şeybânî ise hata etmediğini, Ebû Yûsuf'un söz konusu rivayetleri unutmuş olabileceğini dile getirmiştir.¹⁵

Burada işaret edilmesi gereken bir husus da *el-Câmiu's-sağîr*'in ne zaman telif edildiğidir. Bu konuda bize intikal eden bilgiler, belirli bir tarih vermekten ziyade Şeybânî'nin kitapları arasında öncelik açısından bir değerlendirmede bulunmaktadır. Buna göre Şeybânî öncelikle *el-Asl* adlı eserini telif etmiş; ardından da *el-Câmiu's-sağîr*'i yazmıştır.¹⁶

¹³ Leknevî, *Nâfi*, s. 71.

¹⁴ İbn Âbidin, *Ukûdu resmî'l-müftî*, s. 19; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunun*, II, 478; Leknevî, *Nâfi*, s. 32.

¹⁵ Kâdîhan, *Şerhu'l-Câmiü's-sağîr*, İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi no:89, vr. 6; İbn Âbidin, *Ukûdu resmî'l-müftî*, s. 19; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunun*, II, 478; Muhammed Desûkî, *el-İmam Muhammed b. Hasan Şeybânî ve eseruhû fi'l-fıkhi'l-islâmî*, Katar 1987, s. 152.

¹⁶ Leknevî, *Nâfi*, s. 33; Taş, *Muhammed b. El-Hasan eş-Şeybani'nin Hukuk Anlayışı*, s. 34.

A. *el-Câmiu's-sağîr*'in Ravileri

el-Câmiu's-sağîr'in zâhirü'r-rivâye eserler arasında değerlendirilmesi, güvenilir râvîler tarafından tevâtür ya da şöhret yoluyla rivayet edilmesinden kaynaklanır. Bu cihetle eserin râvîleri önem arz eder.

el-Câmiu's-sağîr'i Şeybânî'den rivayet eden birçok râvî vardır. Ebu Süleyman Cüzcânî (ö. 200/816), Ebu Hafs Buhârî (ö. 216/831), Ali b. Ma'bed b. Şeddad (ö. 218/833), Îsâ b. Eban (ö. 221/836) ile Muhammed b. Semâa (ö. 233/847) kaynaklarda isimleri zikredilen râvîlerdir.¹⁷ *el-Câmiu's-sağîr*'in yazıya geçirilmesi işini üstlenen ise Yahyâ b. Main (ö. 233/847) olmuştur.¹⁸

Boynukalın, *el-Câmiu's-sağîr*'in nüshalarındaki farklılığı, farklı tariklerle rivayet edilmesine bağlar. Ona göre Hanefî alimlerin bazı meselelerde zaman zaman farklı görüşlerde olmalarının altında yatan sebep de budur. Bu çerçevede *el-Hidâye fi şerhi Bidâyeti'l-mubtedî'ye* esas teşkil eden *el-Câmiu's-sağîr* nüshası ile bu eserin bazı şerhlerine esas olan nüsha farklı olduğu için kimi konularda Burhâneddin Merginânî (ö. 593/1207) ile şârihler arasında görüş ayrılıkları bulunmaktadır.¹⁹

B. *el-Câmiu's-sağîr*'in İçeriği

el-Câmiu's-sağîr'de fıkıhın temel konuları ele alınır.²⁰ Ancak çoğu zaman ele alınan konuların genel esaslarına değinilmez. Örneğin

¹⁷ Muhyiddin Abdülkadir b. Muhammed Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, Cîze 1993, III,124; Zâhid Kevserî, *Bulûğu'l-emânî fi sîreti'l-İmam Muhammed b. Hasan Şeybânî*, Mısır 1355, s. 9; Desûkî, *Şeybânî*, s. 154; Taş, *Muhammed b. El-Hasan eş-Şeybani'nin Hukuk Anlayışı*, s. 35; Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri*, İstanbul 2013, s. 25.

¹⁸ Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye*, III, 124.

¹⁹ Boynukalın, "el-Câmiu's-sağîr", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 20, s. 8.

²⁰ Kādîhan, *Şerhu'l-Câmiü's-sağîr*, İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi no: 89, vr. 6.

abdest konusu ele alınırken abdestin farzları üzerinde durulmaz.²¹ Aslında bu durum, eserin telif sebebi ile ilişkilidir. Zira *el-Câmiu's-sağîr*'in telif gayesi; meselelerin genel hatları ile ele alınması değildir. Ayrıca eğer bir fikhî konu Kur'an'da açık bir şekilde ele alınmışsa Şeybânî, bunu zaten bilinen/bilinmesi gereken bir husus olarak değerlendirir ve *el-Câmiu's-sağîr*'de yer vermez. Abdestin farzları buna örnek teşkil etmektedir. Abdestin farzlarına şu ayette açık bir şekilde yer verilir: “*Ey iman edenler! Namaz kılmaya kalktığınız zaman yüzlerinizi, dirseklerinize kadar ellerinizi yıkayın; başlarınızı mesh edip, topuklara kadar ayaklarınızı da (yıkayın).*”²² Bu çerçevede Şeybânî; abdest konusuna -abdestin farzlarına değinmeye gerek duymaksızın- abdesti nelerin bozduğu ile başlar.²³

el-Câmiu's-sağîr'de naklî ve aklî delillere yer verilmez. Kıyas ve istihsan kelimeleri nadiren geçse de bunlarla istidlâlde bulunulmamıştır.²⁴ Zira *el-Câmiu's-sağîr*'de amaçlanan Ebû Hanîfe icthadlarının delillendirilmesi değil; doğru bir şekilde tespit edilmesidir.

el-Câmiu's-sağîr'de Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin görüşlerine yer verilir. Konular genellikle “*Muhammed, Ya'kub'dan O da Ebu Hanîfe'den rivayet eder.*” şeklinde başlar.²⁵ Burada “*Ya'kub*” ile kastedilen Ebû Yûsuf'tur. Kitapta Ebû Yûsuf'un künyesi ile değil de ismiyle anılması, Ebû Hanîfe'ye duyulan saygı ile izah edilmiştir. Çünkü künye, saygı ifadesi olarak kullanılmaktadır. Şayet Ebû Yûsuf da künyesi ile anılsaydı, Ebû Hanîfe ile eş bir mevkiye getirilmiş olacaktı. Bu da Ebû Hanîfe'ye karşı saygısızlık olarak

²¹ Şeybânî, *el-Câmiu's-sağîr*, s. 67.

²² Mâide 5/6.

²³ Şeybânî, *el-Câmiu's-sağîr*, s. 19.

²⁴ Şeybânî, *el-Câmiu's-sağîr*, s. 248, 255; Taş, *Muhammed b. El-Hasan eş-Şeybani'nin Hukuk Anlayışı*, s. 35.

²⁵ Şeybânî, *el-Câmiu's-sağîr*, s. 99.

değerlendirilmektedir.²⁶ Bu durum, Hanefi mezhebinin teşekkül döneminde Ebu Hanife'nin, öğrencileri arasındaki baskın konumuna da işaret etmektedir.

el-Câmiu's-sağîr sadece ittifak edilmiş görüşlerden oluşmuş bir metin değildir. Her bir konuyla ilgili olarak imamlar arasındaki ihtilaflara da eserde yer verilmiştir. İmam Züfer'in görüşlerine ise nadiren temas edilmiştir.²⁷

el-Câmiu's-sağîr'deki meseleler, üç kısım içerisinde ele alınmıştır. Birinci kısımdaki meseleler sadece *el-Câmiu's-sağîr*'de bulunanlardır. Ancak bunlar sayı olarak azdır. *el-Câmiu's-sağîr*'deki kimi meseleler ise *el-Asl*'da da bulunmaktadır. Bu meseleler *el-Câmiu's-sağîr*'de de tekrar edilmiş olmaktadır. Ancak bu tekrar da faydasız değildir. Zira bazı meselelerin Ebû Hanîfe'ye aidiyeti bu şekilde kesinlik kazanmıştır. *el-Câmiu's-sağîr*'deki üçüncü grup meseleler ise *el-Asl*'da zikredilmekle beraber *el-Câmiu's-sağîr*'de bir başka lafızla ele alınmıştır.²⁸ Ayrıca bu lafzi farklılıklar da mana açısından bir farklılık olduğu şeklinde anlaşılmalıdır.²⁹

el-Câmiu's-sağîr incelendiğinde görülen o ki; Şeybânî'nin zihninde usûle ve fıkha ilişkin kaideler vardır. *el-Câmiu's-sağîr*'deki meseleler ve örnekler de bu kaideler üzerine bina edilmiştir. Birbirine benzeyen meseleler arasını tefrik etmek için bu kaidelere işarette bulunulmuştur. *el-Câmiu's-sağîr*'de öncelikle bir meseleye ve hükmüne açıklık getirilir. Hemen ardından da şekil itibarıyla o meseleye benzeyen ancak mana itibarıyla ondan ayrılan bir meseleye yer verilir. Zikredilen ikinci meselenin hükmü ise birincinininkine

²⁶ İbn Âbidin, *Ukûdu resmi'l-müftî*, s. 26; Leknevî, *Nâfi*, s. 33.

²⁷ Şeybânî, *el-Câmiu's-sağîr*, s. 19.

²⁸ Kādîhan, *Şerhu'l-Câmiu's-sağîr*, İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi no: 89, vr. 6; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunun*, II, 478; Desûkî, *Şeybânî*, s. 153; Nedvî, *Şeybânî*, s. 135.

²⁹ Boynukalın, "el-Câmiu's-sağîr", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 20, s. 35.

muhalif olur. Bu metot, fıkhıta derinleşmeyi sağlar. *el-Câmiu's-sağîr* okuyucusunun iki mesele arasındaki farkı anlamasını, hükmün değişmesini sağlayan mana ve illeti idrak etmesini sağlar. Böylelikle *el-Câmiu's-sağîr*'i tetkik eden kişide fıkıh melekesi gelişmiş olur. Böylece tenkîhu'l-menat, tahrîcu'l-menat, tahkîku'l-menat ictheadlarına, illetlerin istinbatına ve kıyasa hakim olmak imkanı elde eder. *el-Câmiu's-sağîr* şarihlerinin bunu yerine getirdiklerini, illetlere ve manalara işaret ettiklerini, bu kitaptaki meselelerin üzerine bina edildiği kaidelere ve usûle yer verdiklerini söylemek mümkündür. Fikhî talilin ve kaidelerin gelişmesi de bu şekilde mümkün olmuştur.³⁰

C. *el-Câmiu's-sağîr* Üzerine Yapılan Çalışmalar

Ebû Hanîfe ictheadlarının bir araya getirildiği bir eser olması, *el-Câmiu's-sağîr*'i fıkıhla ilgilenenlerin temel başvuru kaynağı durumuna getirmiştir. Önemiyle doğru orantılı olarak da *el-Câmiu's-sağîr* üzerine birçok çalışma yapılmıştır. *el-Câmiu's-sağîr* üzerine yapılan çalışmalar, aynı zamanda Hanefi mezhebinde şerh geleneğinin ilk örneklerini teşkil etmiştir. Ancak bunlardan bazıları izaha ihtiyaç duyar. Şöyle ki; kimi çalışmalar, bazı kaynaklarda tertip olarak anılırken kimi kaynaklarda şerh olarak değerlendirilmektedir. Boynukalın'ın şu yerinde tespiti söz konusu karışıklığı gidermektedir: Kaynaklarda şerh olarak zikredilen metinlerin önemli bir kısmı aynı zamanda tertip olarak anılmaktadır. Bunun sebebi tertip edenlerin metinlerde genellikle eksiltme, ziyade ya da değişiklik yapmasıdır. Böyle olunca da aynı metin, hem şerhe hem tertibe ait özellikleri barındırmaktadır.³¹

³⁰ Boynukalın, "el-Câmiu's-sağîr", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 20, s. 34.

³¹ Boynukalın, "el-Câmiu's-sağîr", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 20, s. 13.

a. Tertibi

Bir eserin tertip edilmesi, ezberlenmesini ve öğretim faaliyetinde kullanılmasını kolaylaştırmaktadır. Bu açıdan *el-Câmiu's-sağîr*'in tertibi önem taşımaktadır. Şeybânî, *el-Câmiu's-sağîr*'i konularına göre tertip etmeden telif etmiştir.³² *el-Câmiu's-sağîr*'in kısa bir metin olması, Şeybânî'yi tertip etmemeye yöneltmiş olabilir.

el-Câmiu's-sağîr ile ilgili birçok mürettip zikredilir.³³ Ancak bunlar arasında iki kişinin tertibi öne çıkar: Kadı Ebû Tâhir Muhammed b. Muhammed Süfyan Debbas (ö. 340/952) ve Ebû Abdullah Hasan b. Ahmed Za'ferânî.³⁴ Eseri ilk olarak kimin tertip ettiği hususu tartışmalıdır. Bunun sebebi de Za'ferânî'nin vefat tarihi konusunda bir netlik bulunmamasıdır. İbn Hümam'a göre o, Şeybânî'nin öğrencisidir.³⁵ Ancak Katip Çelebi, onun vefat tarihini (1213/610) olarak belirtmiştir.³⁶ Bu durumda Katip Çelebi'den ve İbn Hümam'dan gelen bilgiler birbiri ile çelişki içerisindedir. Çünkü Za'ferânî şayet Şeybânî'nin öğrencisi ise Katip Çelebi'nin vermiş olduğu vefat tarihi doğru olamaz. Za'ferânî hakkında Katip Çelebi'nin vermiş olduğu vefat tarihi doğru ise bu durumda da onun Şeybânî'nin öğrencisi olması mümkün değildir. Ancak Kādîhan'dan gelen bilgilerin³⁷ de İbn Hümam'ı desteklediği göz önünde bulundurulduğunda eseri ilk tertip edenin Za'ferânî olduğu belirginlik kazanmaktadır.

Za'ferânî eseri tertip etmiştir ve Şeybânî'nin meselelerini Ebû Yûsuf'un rivayet ettiklerinden ayırmıştır. Ayrıca bir konuya ait

³² Kādîhan, *Şerhu'l-Câmiu's-sağîr*, İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi no: 89, vr. 6.

³³ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunun*, II, 478.

³⁴ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunun*, II, 478.

³⁵ İbn Hümam, *Fethü'l-kadir*, Beyrut 2003, VII, 226.

³⁶ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunun*, II, 477.

³⁷ Kādîhan, *Şerhu'l-Câmiu's-sağîr*, İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi no: 89, vr. 6.

meseleleri o konu altında bir araya getirerek kitabı konularına göre tasnif etmiştir.³⁸

Za'ferânî'nin akabinde tertip işini üstlenen Debbas olmuştur.³⁹ O, rivayetlerle ilgili bilgisi ve ezber gücüyle tanınır.⁴⁰ Matbu ve yaygınlık kazanmış olan tertip, Debbas'ın tertibidir; aynı zamanda bazı ziyadeleri de muhtevidir.⁴¹

b. Şerhleri

el-Câmiu's-sağîr'in özlü, kısa ve içerdiği ictihadların sahibine aidiyeti açısından güvenilir bir eser olması; üzerine onlarca şerh yazılmasına sebep olmuştur. Ancak bu şerhlerin çoğunun günümüze ulaşmamış olması önemli bir kayıptır. Örneğin Tahâvî, *el-Câmiu's-sağîr*'i şerhetmiştir. Ancak yazdığı şerh günümüze ulaşmamıştır.⁴² Günümüze ulaşan birçok *el-Câmiu's-sağîr* şerhi de henüz yazma nüsha durumundadır. Serahsî'ye ve Kādîhan'a ait şerhler yazma nüsha durumundaki *el-Câmiu's-sağîr* şerhlerine örnek teşkil etmektedir.

1. Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed Mâtürîdî (ö. 333/944).⁴³
2. Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed İskâf Belhî (ö. 333/944).⁴⁴
3. Ebü'l-Hasan Ubeydullah b. Hüseyin Kerhî (ö. 340/952).⁴⁵

³⁸ Leknevî, *Nâfi*, s. 54.

³⁹ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-arabî* (trc. Mahmud Fehmi Hicâzî), Kahire 1993, II, 272; Fuad Sezgin, *Târîhu't-turâsi'l-arabî* (trc. Mahmud Fehmi Hicâzî), Kahire 1978, II,64; Nedvî, *Şeybânî*, s. 135.

⁴⁰ Leknevî, *Nâfi*, s. 56

⁴¹ Boynukalın, "el-Câmiu's-sağîr", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 20, s. 12.

⁴² Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunun*, I, 562.

⁴³ Boynukalın, "el-Câmiu's-sağîr", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 20, sy. 14; Özel, *Hanefi Fıkıh Alimleri*, s. 39.

⁴⁴ Boynukalın, "el-Câmiu's-sağîr", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 20, sy. 14.

4. Ebû Amr Ahmed b. Muhammed b. Taberî (ö. 340/952).⁴⁶
5. Adiy Basrî (ö. 347/959).⁴⁷
6. Muhammed b. Ali Cürcânî (ö. 347/959).⁴⁸
7. Haydara b. Amr Sağânî (ö. 358/970).⁴⁹
8. Ebû Bekir Ahmed b. Ali Râzî Cassas (ö. 370/981)⁵⁰
9. Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed Semerkandî (ö. 373/983).⁵¹
10. Ebü'l-Kâsım Ali b. Bendar Râzî (474/1081).⁵²
11. Ebû Nasr Ahmed b. Mansur İsbîcâbî (480/1087)⁵³.
12. Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed Pezdevî (ö. 482/1089).⁵⁴
13. Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed Serahsî (ö. 483/1090).⁵⁵
14. Ebü'l-Kasım Ali b. Muhammed Rahbî (ö. 493/1099).⁵⁶

⁴⁵ Boynukalın, "el-Câmiu's-sağîr", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 20, sy. 14; Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri*, s. 39.

⁴⁶ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunun*, II, 477; Leknevî, *Nâfi*, s. 49.

⁴⁷ Boynukalın, "el-Câmiu's-sağîr", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 20, sy. 14.

⁴⁸ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunun*, II, 477; Leknevî, *Nâfi*, s. 57.

⁴⁹ Leknevî, *Nâfi*, s. 59.

⁵⁰ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunun*, İstanbul 2007, II, 477; Leknevî, *Nâfi*, s. 48.

⁵¹ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunun*, II, 478; Leknevî, *Nâfi*, s. 53. Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri*, s. 46.

⁵² Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunun*, II, 477.

⁵³ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunun*, II, 478; Leknevî, *Nâfi*, s. 54.

⁵⁴ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunun*, II, 477; Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-arabî* (trc. Mahmud Fehmi Hicâzî), II, 272; Fuad Sezgin, *Târîhu't-turâsi'l-arabî* (trc. Mahmud Fehmi Hicâzî), II, 64; Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri*, s. 58.

⁵⁵ Leknevî, *Nâfi*, s. 54; Fuad Sezgin, *Târîhu't-turâsi'l-arabî* (trc. Mahmud Fehmi Hicâzî), II, 64; Boynukalın, "el-Câmiu's-sağîr", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 20, sy. 16; Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri*, s. 60.

⁵⁶ Boynukalın, "el-Câmiu's-sağîr", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 20, sy. 16.

15. Ebü'l-Ezher Muhammed b. Ahmed İsbîcâbî Hocandî (ö. 500/1106).⁵⁷

16. Ebü'l-Muîn Meymun b. Muhammed Mekhûlî Neseî (ö. 508/1115).⁵⁸

17. Kıvâmuddin Ahmed b. Abdurreşid Buhârî.⁵⁹

18. Sadruşşehid Ebû Muhammed Hüsâmeddin Ömer b. Abdülaziz el-Buhârî (ö. 536/1141): Sadruşşehid'in *el-Câmiu's-sağîr* üzerine iki adet şerhi vardır. Bunlardan birisi muhtasardır. Diğeri bundan daha geniş çaplıdır. Sadruşşehid, ilk şerhin mukaddimesinde Debbas'ın tertibini esas aldığını belirtmiştir. İlk şerhte rivayetlere ve hadislerle yer verilmemiştir. Sadruşşehid bu eserinde *el-Câmiu's-sağîr*'deki bazı meseleleri ihtisar etmiştir. Bu kitap Sadruşşehid'in *Cami'si* olarak bilinir. İkinci şerhte ise rivayetlere ve hadislerle kısmen yer verilmiştir. Her iki telif de müellifin arkadaşlarından bazılarının talebi üzerine yazılmıştır.⁶⁰

⁵⁷ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunun*, II, 477; Fuad Sezgin, *Târîhu't-turâsi'l-arabî* (trc. Mahmud Fehmi Hicâzî), II, 64; Boynukalın, "el-Câmiu's-sağîr", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 20, sy. 16.

⁵⁸ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunun*, II, 478; Leknevî, *Nâfi*, s. 59; Boynukalın, "el-Câmiu's-sağîr", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 20, sy. 16.

⁵⁹ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunun*, İstanbul 2007, II, 477; Leknevi, *Nâfi*, s. 57; Boynukalın, "el-Câmiu's-sağîr", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 20, sy. 16.

⁶⁰ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunun*, II, 477; Brockelmann, *Târîhu'l-edebî'l-arabî* (trc. Mahmud Fehmi Hicâzî), II, 272; Fuad Sezgin, *Târîhu't-turâsi'l-arabî* (trc. Mahmud Fehmi Hicâzî), II, 65; Leknevî, *Nâfi*, s. 53; Ebû Bekir b. Ali ve diğeri, *el-İstidrâkat alâ târîhi't-turâsi'l-arabî*, h. 1422 Riyad, V, 13; Boynukalın, "el-Câmiu's-sağîr", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 20, sy. 17; Özel, *Hanefi Fıkıh Alimleri*, s. 66.

19. Zahîruddin Ebû Bekir b. Ahmed b. Ali b. Abdülaziz Belhî (ö. 553/1158).⁶¹
20. Cemâleddin Ebû Said Mutahhar b. Hasan Yezdî: Za'ferânî'nin tertibi olan *el-Câmiu's-sağîr*'i şerhetmiş ve *Tehzib* adını vermiştir.⁶²
21. Ebü'l-Mefâhir Abdülğafur b. Lokman b. Muhammed Kerderî (ö. 562/1166): Bu şerhte Kerderî ilginç bir yöntem izlemiştir. *el-Câmiu's-sağîr* üzerine şerh yazarlar genellikle delilleri zikretme yoluna gitmişlerdir. Kerderî ise her babla ilgili olarak bir ya da daha fazla fikhî asıl ortaya koymuştur. Böylelikle meselelerin hangi asıllara dayalı olduğu belirginlik kazanmıştır. Şerhi, yazma nüsha halindedir.⁶³
22. Mes'ud b. Hüseyin Yezdî Kadı (ö. 571/1175): Şerhi, *et-Taksim ve't-teşcir fî şerhi'l-Câmiu's-sağîr* adını taşır.⁶⁴
23. Necmeddin Hüseyin b. Muhammed Hanefî (ö. 580/1184).⁶⁵
24. Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. Ömer Attâbî (ö. 586/1190): Bu şerhte de Debbas'ın tertibi esas alınmıştır.⁶⁶

⁶¹ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunun*, İstanbul 2007, II, 477; Ebû Bekir b. Ali ve diğerleri, *el-İstidrâkat alâ târihi't-turâsi'l-arabî*, h. 1422 Riyad, V, 15; Leknevî, *Nâfi*, s. 49; Boynukalın, "el-Câmiu's-sağîr", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 20, sy. 19.

⁶² Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunun*, II, 477; Leknevî, *Nâfi*, s. 57; Boynukalın, "el-Câmiu's-sağîr", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 20, sy. 19.

⁶³ Fuad Sezgin, *Târîhu't-turâsi'l-arabî* (trc. Mahmud Fehmi Hicâzî), II, 65; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunun*, II, 477; Leknevî, *Nâfi*, s. 50; Boynukalın, "el-Câmiu's-sağîr", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 20, sy. 19; Nedvî, *Şeybânî*, s. 138; Özel, *Hanefi Fıkıh Alimleri*, s. 63.

⁶⁴ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunun*, II, 477; Leknevî, *Nâfi*, s. 59; Boynukalın, "el-Câmiu's-sağîr", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 20, sy. 19.

⁶⁵ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunun*, İstanbul 2007, II, 477; Ebû Bekir b. Ali ve diğerleri, *el-İstidrâkat alâ târihi't-turâsi'l-arabî*, h. 1422 Riyad, V, 15; Boynukalın, "el-Câmiu's-sağîr", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 20, sy. 19.

25. Fahreddin Kādîhan Hasan b. Mansur b. Mahmud Üzcendî Fergânî (ö. 592/1196): Bu şerhte Za'ferânî'nin tertibi esas alınmıştır.⁶⁷
26. Bedreddin Ömer b. Abdülkerim Verseki Buhârî (ö. 594/1198).⁶⁸
27. Ali b. Ahmed b. Mekkî Râzî (ö. 598/1201).⁶⁹
28. Burhâneddin Mahmud b. Ahmed b. Mâze Buhârî (ö. 616/1219)⁷⁰
29. Cemâleddin Ubeydullah b. Ahmed Mahbûbî (ö. 630/1232)⁷¹.
30. Cemâleddin Ebü'l-Mehâmid Mahmud b. Ahmed Hasîrî (ö. 636/1238).⁷²

⁶⁶ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunun*, II, 478; Fuad Sezgin, *Târîhu't-turâsi'l-arabî* (trc. Mahmud Fehmi Hicâzî), II, 65; Leknevî, *Nâfi*, s. 52; Boynukalın, "el-Câmiu's-sağîr", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 20, sy. 20; Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri*, s. 83.

⁶⁷ Kādîhan, *Şerhu'l-Câmiü's-sağîr*, İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi no: 89, vr. 6; Fuad Sezgin, *Târîhu't-turâsi'l-arabî* (trc. Mahmud Fehmi Hicâzî), II, 66; Ebû Bekir b. Ali ve diğerleri, *el-İstidrâkat alâ târihi't-turâsi'l-arabî*, h. 1422 Riyad, V, 15; Leknevî, *Nâfi*, s. 49; Boynukalın, "el-Câmiu's-sağîr", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 20, sy. 20; Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri*, s. 86.

⁶⁸ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunun*, II, 478; Leknevî, *Nâfi*, s. 51; Boynukalın, "el-Câmiu's-sağîr", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 20, sy. 20.

⁶⁹ Fuad Sezgin, *Târîhu't-turâsi'l-arabî* (trc. Mahmud Fehmi Hicâzî), II, 66; Boynukalın, "el-Câmiu's-sağîr", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 20, sy. 20.

⁷⁰ Fuad Sezgin, *Târîhu't-turâsi'l-arabî* (trc. Mahmud Fehmi Hicâzî), II, 66; Leknevî, *Nâfi*, s. 50; Boynukalın, "el-Câmiu's-sağîr", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 20, sy. 20.

⁷¹ Leknevî, *Nâfi*, s. 51; Boynukalın, "el-Câmiu's-sağîr", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 20, sy. 21.

⁷² Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunun*, II, 478; Fuad Sezgin, *Târîhu't-turâsi'l-arabî* (trc. Mahmud Fehmi Hicâzî), II, 66; Leknevî, *Nâfi*, s. 58; Boynukalın, "el-Câmiu's-sağîr", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 20, sy. 20; Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri*, s. 100.

31. Zahîruddin Ebü'l-Abbas Ahmed b. İsmâil Timurtâşî (ö. 601/1205): Bu eser 1252/650 tarihinden önce telif edilmiştir.⁷³ Delil ve ta'lil açısından zengin bir eserdir.⁷⁴
32. Şemseddin Ahmed b. Muhammed Akilî (ö. 657/1259).⁷⁵
33. Muhammed b. Abdülaziz b. Mâze Buhârî.⁷⁶
34. Şemseddin Muhammed b. Süleyman b. Ebü'l-İz Dımaşkî Kadı (ö. 699/1299).⁷⁷
35. Necmeddin Eftas.⁷⁸
36. Sirâceddin Ebû Hafs Ömer b. İshak Gaznevî Hindî (773/1372): Bu şerh tamamlanmış değildir.⁷⁹
37. Alâaddin Ali Semerkandî: Burada kastedilen Alâaddin Muhammed b. Abdülhamid Semerkandi (563/1168) ya da Alâaddin Ali b. Ömer Esved (800/1398) olabilir. Bu durum,

⁷³ Fuad Sezgin, *Târîhu't-turâsi'l-arabî* (trc. Mahmud Fehmi Hicâzî), II, 66; Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-arabî* (trc. Mahmud Fehmi Hicâzî), II, 273; Ebû Bekir b. Ali ve diğerleri, *el-İstidrâkat alâ târihi't-turâsi'l-arabî*, h.1422 Riyad, V, 16; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunun*, İstanbul 2007, II, 477; Leknevî, *Nâfi*, s. 52; Boynukalın, "el-Câmiu's-sağîr", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı:20, sy. 21; Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri*, s. 94.

⁷⁴ Nedvî, *Şeybânî*, s. 137.

⁷⁵ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunun*, II, 478; Ebû Bekir b. Ali ve diğerleri, *el-İstidrâkat alâ târihi't-turâsi'l-arabî*, h.1422 Riyad, V, 13; Kâsım b. Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim fi tabakati'l-Hanefiyye*, Bağdat 1962, s. 8; Leknevî, *Nâfi*, s. 57; Boynukalın, "el-Câmiu's-sağîr", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 20, sy. 21.

⁷⁶ Boynukalın, "el-Câmiu's-sağîr", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 20, sy. 22.

⁷⁷ Boynukalın, "el-Câmiu's-sağîr", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 20, sy. 22.

⁷⁸ Leknevî, *Nâfi*, s. 59; Boynukalın, "el-Câmiu's-sağîr", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 20, sy. 22.

⁷⁹ Leknevî, *Nâfi*, s. 52; Boynukalın, "el-Câmiu's-sağîr", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 20, sy. 22.

şahısların isimlerinin birbirine benzemesinden ileri gelmektedir. Kitabını 1873 yılında tamamlamıştır.⁸⁰

38. Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme Tahâvî (ö. 321/933).⁸¹

39. Kadı Zahîruddin Muhammed b. Ahmed b. Ömer Buhârî.⁸²

Katip Çelebi, *el-Câmiu's-sağîr*'in şarihleri arasında nahivci olarak bilinen İbn Hişam'a da yer verir.⁸³ Ancak Leknevî bunu şöyle değerlendirir: İbn Hişam, Hanbelî olması dolayısıyla Ebû Ya'lâ'nın *Câmi'* sini şerhetmiş olabilir.⁸⁴ Boynukalın'a göre ise bu kitap, nahivle ilgilidir. Zira İbn Hişam'ın *Câmi* isimli bir eseri vardır.⁸⁵

Fuad Sezgin, Ahmed b. Ebû Müeyyed Mahmûdî Nesefî'yi de *el-Câmiu's-sağîr*'in şarihleri arasında sayar. Nesefî de eserini 1121/515 yılında tamamlamıştır. Bu eserin Bengal'de bir nüshası bulunmaktadır.⁸⁶ Ancak Boynukalın bunu hatalı bulur. Çünkü bu müellif, *Câmi'* nin şarihleri arasında zikredilmez. Bu şahsa, Şeybânî'nin *Câmiü'l-kebir*'ine yönelik bir nazım ve şerhi isnad edilir.⁸⁷

Fuad Sezgin, Alâaddin Muhammed b. Abdülhâmid Semerkandî Üsmendî'yi (ö. 1168/563) de *el-Câmiu's-sağîr*'in şarihleri arasında sayar.⁸⁸ Fuat Sezgin'in burada zikrettiği yazma nüsha,

⁸⁰ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunun*, II, 478; Fuad Sezgin, *Târîhu't-turâsi'l-arabî* (trc. Mahmud Fehmi Hicâzî), II, 65; Leknevî, *Nâfi*, s. 47; Boynukalın, "el-Câmiu's-sağîr", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 20, sy. 22.

⁸¹ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunun*, II, 478; Leknevî, *Nâfi*, s. 47.

⁸² Ebû Bekir b. Ali ve diğerleri, *el-İstidrâkat alâ târîhi't-turâsi'l-arabî*, h. 1422 Riyad, V, 14; Leknevî, *Nâfi*, s. 51.

⁸³ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunun*, II, 478.

⁸⁴ Leknevî, *Nâfi*, s. 47.

⁸⁵ Boynukalın, "el-Câmiu's-sağîr", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 20, sy. 26.

⁸⁶ Fuad Sezgin, *Târîhu't-turâsi'l-arabî* (trc. Mahmud Fehmi Hicâzî), II, 66.

⁸⁷ Boynukalın, "el-Câmiu's-sağîr", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 20, sy. 26.

⁸⁸ Fuad Sezgin, *Târîhu't-turâsi'l-arabî* (trc. Mahmud Fehmi Hicâzî), II, 66.

Boynukalın'a göre *el-Câmiu's-sağîr*'in değil *Câmiü'l-kebîr*'in şerhidir.⁸⁹ Bu şahsa bir *el-Câmiu's-sağîr* şerhi nisbet edilmemesi de bunu desteklemektedir.⁹⁰

c. Tercümesi

Ivan Dimitrof, *el-Câmiu's-sağîr*'in *Kitâbü'l-buyû*' isimli bölümünü Almanca'ya tercüme etmiştir. Bu tercüme, söz konusu şahsın doktora tezinin bir bölümünü teşkil etmektedir. Tez üç kısımdan oluşmaktadır: Birinci kısımda fıkıhın, ehli hadis ve ehli rey gibi mekteplerin teşekkülünden, Şeybânî'nin hayatı ve eserlerinden bahsedilmektedir. İkinci kısımda *el-Câmiu's-sağîr*'in *Kitâbü'l-buyû*' isimli bölümünün Almanca tercümesi yer almaktadır. Üçüncü kısımda ise tercüme edilen bu bölüm şerh edilmiştir. Bu çerçevede Sadrüşşehid Ebû Muhammed Hüsâmeddin Ömer b. Abdülaziz b. Ömer b. Mâze'nin (1141/536) ve Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. Ömer Attâbî (ö. 1190/586) şerhlerinden, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed Kudûrî'nin (ö. 428/1037) *el-Muhtasar*'ından, *el-Hidâye* ve şerhi *el-Înâye*'den, *Mülteka'l-ebhur* ve daha birçok kaynaktan istifade edilmiştir. Söz konusu kaynaklarla *el-Câmiu's-sağîr* arasında karşılaştırma da yapılmıştır. Ayrıca *el-Câmiu's-sağîr*'deki bazı ıstılahların ve kavramların tahlili yapılmıştır. Tezin sonunda da faydalanılan kaynaklara yer verilmiştir. Kaynaklardan 19'u Arapça, 18'i Almanca, 3'ü de sözlüktür.⁹¹

⁸⁹ Boynukalın, "el-Câmiu's-sağîr", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 20, sy. 26.

⁹⁰ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunun*, II, 478; Fuad Sezgin, *Târîhu't-turâsi'l-arabî* (trc. Mahmud Fehmi Hicâzî), II, 65; Ebû Bekir b. Ali ve diğerleri, *el-İstidrâkat alâ târîhi't-turâsi'l-arabî*, V, 14; Leknevî, *Nâfi*, s. 47.

⁹¹ Iwan Dimitroff, *el-Camiüs'sagîr Abu Abdallah Muhammad Ibn Al-Hasan Asch-Schaibani und sein corpus juris "al-gami as-sagîr*, Bonn Ü. Doktora Tezi 1908; Taş, *Muhammed b. El-Hasan eş-Şeybani'nin Hukuk Anlayışı*, s. 37; Boynukalın, "el-Câmiu's-sağîr", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 20, sy. 26; Özel, Hanefi Fıkıh Alimleri, s. 25; Yunus Vehbi Yavuz, "el-Câmiu's-sağîr", *DİA*, VII, 112.

d. Şiir Diline çevrilmesi

Birçok alim *el-Câmiu's-sağîr*'i şiir diline çevirmiştir. Bunda amacın kitabın öğrenilmesini kolaylaştırmak olduğu söylenebilir. Bu konuda çalışma yapanlar şöyle sıralanabilir:

1. Necmeddin Ebû Hafs Ömer b. Muhammed Neseî (ö. 537/1142): Bu metnin evvelinde 81 beyitten oluşan, akaidle ilgili bir şiir vardır.⁹²

2. Bedreddin Ebû Nasr Mes'ud b. Ebû Bekir el-Ferâhî (ö. 640/1242): Şiirini (617/1220) yılında tamamlamıştır ve *Lem'atü'l-bedr* olarak isimlendirmiştir. Alâaddin Muhammed b. Abdurrahman Hocandî de bu şiiri şerh etmiş ve *Dav'u'l-lem'a* olarak isimlendirmiştir.⁹³

3. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed Kubâvî (ö. 726/1328).

4. Mahmud b. Hamza (ö. 1305/1887): Şam müftüsüdür. *el-Câmiu's-sağîr*'i şiir diline (1287/1870) yılında çevirmiştir.⁹⁴

5. Ali b. Halil Hüseyin Dımaşkî (ö. 651/1253): *el-Câmiu's-sağîr*'i şiir diline çevirenler arasında zikredilir. Ancak Boynukalın bunu doğru bulmaz. Ona göre bu şahıs; *el-Câmiu's-sağîr*'i değil *Câmiü'l-kebir*'i şiir diline çevirmiştir.⁹⁵

⁹² Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunun*, II, 478; Brockelmann, *Târîhu'l-edebî'l-arabî* (trc. Mahmud Fehmi Hicâzî), II, 273; Boynukalın, "el-Câmiu's-sağîr", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 20, sy. 26.

⁹³ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunun*, II, 479; Brockelmann, *Târîhu'l-edebî'l-arabî* (trc. Mahmud Fehmi Hicâzî), II, 273; Fuad Sezgin, *Târîhu't-turâsi'l-arabî* (trc. Mahmud Fehmi Hicâzî), II, 66; Leknevî, *Nâfi*, s. 59.

⁹⁴ Fuad Sezgin, *Târîhu't-turâsi'l-arabî* (trc. Mahmud Fehmi Hicâzî), II, 67; Ebû Bekir b. Ali ve diğerleri, *el-İstidrâkat alâ târîhi't-turâsi'l-arabî*, V, 17.

⁹⁵ Boynukalın, "el-Câmiu's-sağîr", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 20, sy. 26.

D. *el-Câmiu's-sağîr*'in Önemi

el-Câmiu's-sağîr'in müellifi Şeybânî, mezhebin önde gelen müctehidlerindendir. Ebû Hanîfe'nin takrir ettiği kaideler çerçevesinde delillerden hüküm çıkarabilecek düzeydedir. Ebû Hanîfe ile ihtilaf içerisinde olduğu meseleler olsa da usulde ona tabi olmuştur. Ebû Hanîfe vefat edinceye kadar onun derslerinin müdavimi olmuştur. Ebû Hanîfe'nin vefatından sonra Ebû Yûsuf'un derslerine devam etmiştir. Eğitimini tamamladıktan sonra Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'un fikhî görüşlerini kendi icihadlarını da dahil ederek kitaplaştırmıştır.⁹⁶ Şeybânî'nin bu hususiyetleri ve *el-Câmiu's-sağîr*'in güvenilir râvîler tarafından tevâtür ya da şöhret yoluyla rivayet edilmesi, *el-Câmiu's-sağîr*'i içerdiği icihadların Ebû Hanîfe'ye âidiyeti açısından güvenilir kılmaktadır.

el-Câmiu's-sağîr ilk muhtasar fıkıh kitabı olarak da değerlendirilebilir. Ondan önceki kitaplar sahabe kavli, hadis, tabiin ve fakihlerin görüşlerini nakletmekten öte geçmemiştir.⁹⁷ *el-Câmiu's-sağîr*'den sonra yazılan fıkıh kitaplarında ise –mezhep ayrımı gözetilmeksizin- ondan faydalanılmıştır.⁹⁸ Ebû Yûsuf eserin bu ilmi değerini takdir ettiğinden onu çokça okumuştur; yolculuklarında dahi onu yanından ayırmamıştır.⁹⁹ İçerdiği icihadların açık, anlaşılır

⁹⁶ Zehebî, *Menâkıbu'l-İmam Ebî Hanîfe ve sâhibeyhi Ebî Yûsuf ve Muhammed b. Hasan*, Mısır 1366, s. 50; Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudıyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, Cize 1993, III, 124; Zâhid Kevserî, *Bulûğu'l-emânî fi sîreti'l-İmam Muhammed b. Hasan Şeybânî*, Mısır 1355, s.35; Leknevî, *Nâfi*, s. 8; Taş, *Muhammed b. El-Hasan eş-Şeybani'nin Hukuk Anlayışı*, s. 16; Metin Yiğit, "İlk Dönem Hanefi Kaynaklarına Göre Ebû Hanîfe'nin Usûl Anlayışında Sünnet", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sayı: 19, 2012, s. 70.

⁹⁷ Boynukalın, "el-Câmiu's-sağîr", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 20, sy. 5.

⁹⁸ Zehebî, *Menâkıbu'l-İmam Ebî Hanîfe ve sâhibeyhi*, s. 52; Kevserî, *Bulûğu'l-emânî*, s. 3; Ahmet Duran, "İmam Muhammed Şeybânî'nin Hayatı ve Hanefî Fıkıhının Tedvinindeki Yeri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 9, 2007, sy. 198.

⁹⁹ İbn Âbidin, *Ukûdu resmi'l-müftî*, s. 19; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunun*, II, 478; Desûkî, *Şeybânî*, s. 154. Nedvî, *Şeybânî*, s. 135.

ve güvenilir olması; *el-Câmiu's-sağîr*'i asırlarca fıkıhla ilgilenenlerin başucu eseri durumuna getirmiştir.

Mezhebin önde gelen alimleri bu esere çok değer vermişlerdir ve bu kitabı diğer kitaplardan üstün tutmuşlardır. Öyle ki bu kitabı ezberlememiş bir kişinin yargı görevi üstlenmemesi gerektiğini ifade etmişlerdir.¹⁰⁰ İlk dönem Hanefi alimleri bir kimseye yargı görevi vermeden önce onu mutlaka bu eserden imtihana tabi tutarlardı. Eğer bu imtihanda başarılı olursa ona yargı görevi verirlerdi. Şayet başarılı olamazsa bu eseri ezberlemesini tembihlerlerdi.¹⁰¹ Bu durum, mezhebin yaygınlaşmasında *el-Câmiu's-sağîr*'in önemli bir rolünün olduğunu da göstermektedir.

Yargı görevi üstleneceklerin *el-Câmiu's-sağîr*'den imtihan edilmesi geleneği Ebû Yûsuf'a kadar götürülebilir. Çünkü Ebû Yûsuf, Harun Reşid döneminde kadi'l-kudat olarak görev yapmıştır.¹⁰² Diğer yandan sadece bu kitaptaki meseleleri bilen bir kişinin fetvaya ehil olduğu kabul edilmiştir.¹⁰³ Bundan maksat da *el-Câmiu's-sağîr*'in içeriğini bilmenin fetva ehliyetinin asgari şartı olmasıdır.

el-Câmiu's-sağîr, yöneticiler nezdinde de büyük itibar görmüştür. Ezberlenmesini teşvik için ezberleyene ödül verenler olmuştur. İsâ b. Ebû Bekir Eyyûbî bunlardandır. O *el-Câmiu's-sağîr*'i ezberleyene 50 dinar, *el-Câmiü'l-kebir*'i ezberleyene 100 dinar verirdi. Boynukalın, bunu Hanefi mezhebini yaygınlaştırma gayesine matuf olarak değerlendirir.¹⁰⁴

¹⁰⁰ Kādîhan, *Şerhu'l-Câmiü's-sağîr*, İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, vr. 6; Leknevî, *Nâfi*, s. 32.

¹⁰¹ Kādîhan, *Şerhu'l-Câmiü's-sağîr*, İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi no: 89, vr. 6; İbn Âbidin, *Ukûdu resmî'l-müftî*, s. 19; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunun*, II, 478.

¹⁰² Boynukalın, "el-Câmiu's-sağîr", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 20, sy. 32.

¹⁰³ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunun*, II, 478.

¹⁰⁴ Boynukalın, "el-Câmiu's-sağîr", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 20, sy. 32.

II. *el-Câmiu's-sağîr Şerhi: en-Nâfiü'l-kebir limen yutâliu'l-câmia's-sağîr*

Ebü'l-Hasenat Abdülhay b. Muhammed Abdülhalim Leknevî (ö. 1304/1886) *el-Câmiu's-sağîr*'i şerh etmiş ve bunu *en-Nâfiü'l-kebir limen yutâliu'l-câmia's-sağîr* olarak isimlendirmiştir. Bu şerhin mukaddimesinde Leknevî, *el-Câmiu's-sağîr*'in şerhlerine ve Hanefi mezhebinin teşekkül döneminde öne çıkan müctehid ve eserlere ilişkin önemli bilgilere yer vermiştir. Bu çerçevede özellikle *el-Câmiu's-sağîr* üzerine yapılan çalışmaların tespitinde *en-Nâfiü'l-kebir*'in dört bölüm ve bir sonuçtan müteşekkil mukaddimesi önemli bir kaynak durumundadır.

Leknevî, mukaddimedede *el-Câmiu's-sağîr*'in telif sürecine ve önemine de değinir.¹⁰⁵ Önemiyle doğru orantılı olarak *el-Câmiu's-sağîr* üzerine birçok çalışma yapılmıştır. Leknevî bu çalışmalar hakkında da bilgi verir.¹⁰⁶ Ayrıca *el-Câmiu's-sağîr*'de icthadları serdedilen üç fakih hakkında – Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf, Şeybânî - tabakat kitaplarında verilen bilgileri değerlendirir.¹⁰⁷

Leknevî, *el-Câmiu's-sağîr*'in fıkın tüm konularını kapsadığını izah sadedinde açıklamalar getirmiştir. Onun getirdiği bu açıklamalar, *el-Câmiu's-sağîr*'de yer verilen konuların birbirleriyle irtibatının sağlanmasına da yardımcı olmaktadır. *el-Câmiu's-sağîr*'de ele alınan bazı konuların esaslarına değinilmediği göz önünde bulundurulduğunda Leknevî'nin getirdiği bu açıklamalar önem kazanmaktadır. Örneğin *el-Câmiu's-sağîr*'de abdest konusu işlenirken abdestin farzları üzerinde durulmaz. Abdesti bozan ve bozmayan şeyler ele alınarak konu işlenir. Leknevî ise bunu şöyle açıklar:

¹⁰⁵ Leknevî, *Nâfi*, s. 33.

¹⁰⁶ Leknevî, *Nâfi*, s. 46-60.

¹⁰⁷ Leknevî, *Nâfi*, s. 45.

Abdesti bozan şeylerle konuya başlanması; abdestin vücûbunun, abdest bozulduktan sonra ortaya çıkmasından ileri gelir.¹⁰⁸

Leknevî'nin Hanefi fıkıh kitaplarına yönelik tasnifi iki aşamada tahlil edilecektir. İlk olarak Hanefi fakihlerin icthad ehliyetine göre dereceleri incelenecektir. Bu derecelendirme, Hanefi fıkıh kitaplarının itibar açısından sınıflandırılmasında da önem taşımaktadır. Zira Leknevî'ye göre fıkıh kitaplarının itibar açısından sınıflandırılmasında iki ölçü ön plana çıkar: bunlardan birisi müellifin uzmanlığı, diğeri ise kitabın içeriğidir.¹⁰⁹ İkinci aşamada ise Hanefi fıkıh kitapları sened açısından incelenecektir.

A. Hanefi Fakihlerin İctihad Ehliyetine Göre Dereceleri

Hanefi fakihlerin icthad ehliyetine göre derecelendirilmesi, ihtilafa düşülen meselelerde tercih edilecek görüşün belirlenmesine yardımcı olmaktadır. Leknevî'ye göre bu bilgiden yoksun olduğu takdirde icthadların tercihinde öncelik sırası gözden kaçırılabilir.¹¹⁰ Bu çerçevede Leknevî, Hanefi fakihleri icthad ehliyetine göre derecelendirir ve beşli bir tasnife yer verir. Bu tasnif, konuya ilişkin olarak Kemâlpaşazâde'nin (ö. 940/1534) tasnifinin bir özeti mahiyetindedir.¹¹¹ Şu kadarı var ki, Leknevî'nin tasnifinde dört mezhep imamından oluşan ve şeriatta müctehid olarak nitelenen sınıf ile mukallidler sınıfına yer verilmez.

¹⁰⁸ Leknevî, *Nâfi*, s. 71.

¹⁰⁹ Leknevî, *Nâfi*, s. 30.

¹¹⁰ Leknevî, *Nâfi*, s. 7.

¹¹¹ Kemalpaşazâde'nin tasnifi modern araştırmalara da konu olmuştur. Bununla ilgili olarak bk. Sümeyye Özdemir, *Zürrî Vakıflarda Kullanılan "Çocukların Çocukları" Lafzının Vâkıfın Kızının Çocuklarını Kapsaması (Hatibzâde, Kemalpaşazâde ve İbn Nüceym'in Risaleleri Bağlamında)*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2011.

Söz konusu tasnifte birinci dereceyi Ebû Hanîfe'nin öğrencileri Ebû Yûsuf, Şeybânî ve Züfer oluşturur. Bu alimler “mezhepte müctehid” olarak nitelenirler. Ebû Hanîfe'nin takrir ettiği kaidelere uygun olarak Kitap, sünnet, icma ve kıyastan hüküm çıkarabilecek düzeydedirler. Furûa ait bazı meselelerde Ebû Hanîfe'ye muhalefet etseler de usulde ona tabi olmuşlardır.

İkinci derecede müteahhirin fakihlerin önde gelenleri yer alır. Ebû Bekr Ahmed b. Ömer Hassaf (ö. 261/875), Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed Tahâvî (ö. 321/933), Kerhî, Ebü'l-Hasan Fahrülislam Ali b. Muhammed Pezdevî (ö. 482/1089), Ebû Bekr Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed Serahsî (ö. 483/1090), Abdülazîz b. Ahmed el-Halvânî (ö. 452/1060), Ebü'l-Kasım Mahmud b. Ahmed el-Üzcendî Kādîhan (ö. 592/1196); bu âlimlerden bazılarıdır. Bu tabakada yer alan fakihler Ebû Hanîfe'den gelen bir nakil bulunmayan meselelerde icthad edebilecek düzeydedirler. Bu yüzden “meselede müctehid” olarak nitelenmişlerdir. Ancak usul ya da fûrûa ait meselelerde Ebû Hanîfe'ye muhalefet edemezler.

Üçüncü derecede Ebû Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin Râzî (ö. 606/1209) gibi “ehli tahrîc” alimler vardır. Bu tabakada yer alan alimler icthad ehliyetine sahip değildir. Ancak mezhebin usûlüne hakim olduklarından dolayı içerisinde iki ihtimali barındıran mübhem hükümlere ve mücmel kavillere açıklık getirebilecek düzeydedirler. Nitekim *Hidâye*'de zaman zaman karşılaştığımız “*Râzî'nin tahrîci böyledir.*” gibi ifadeler bunu doğrulayıcı niteliktedir.

Dördüncü derecede “ehli tercih” alimler yer alır. Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed Kudûrî (ö. 428/1037) ve Ebü'l-Hasan Burhâneddin Ali b. Ebû Bekr Merginânî (ö. 593/1197) bunlar arasındadır. Bu alimler, eserlerinde mezhebin önde gelen alimlerinden intikal eden rivayetler arasında tercihte

bulunmaktadırlar. Eserlerinde zikrettikleri rivayetler hakkında “*Bu, daha sahih.*”, “*Bu, daha evlâ.*”, “*Bu, kıyasa daha uygun.*” şeklinde tercihte bulunmaktadırlar.

Beşinci derecede ise rivayetler arasında güçlüyü zayıfı ve nâdirü'r-rivâye ile zâhirü'r-rivâye'yi birbirinden ayırabilecek durumda olan fakihler gelmektedir. Şemsüleimme Muhammed b. Abdissettâr b. Muhammed el-Kerderî (ö. 642/1244), Ebü'l-Mehâmid Cemâlüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Abdisseyyid el-Hasîrî (ö. 636/1238), Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî (ö. 710/1310), Ebü'l-Fazl Mecdüddin Abdullah b. Mahmud el-Mevsilî (ö. 683/1284), Burhânüşşerîa Mahmud b. Sadrüşşerîa el-Evvel Ubeydullah el-Mahbûbî el-Buhârî (ö. 709/1309), Ebü'l-Abbas Muzafferüddin Ahmed b. Ali b. Tağlib el-Ba'lebekkî el-Bağdâdî (ö. 694/1295) bu derecede yer alır. Bu derecede bulunan alimler, eserlerinde reddedilmiş görüşlere ve zayıf rivayetlere yer vermezler.¹¹² Bu derecede yer alan fakihlerden sonra mukallidler gelir ki onlara düşen kendi devrinin alimlerine tabi olmaktır. Onlar fetva ehliyetine sahip olmadıkları için ancak başkalarının verdiği fetvayı nakledebilirler.¹¹³

Fakihlerin ichtihad ehliyetine göre derecelendirilmesi, çeşitli açılardan tartışma konusu edilmiştir. Takıyyüddin b. Abdülkadir Temîmî (ö. 1010/1601), Kemalpaşazâde'ye dayanan tasnifi desteklemiştir.¹¹⁴ Şihâbüddin b. Bahâeddin b. Sübhânî Mercânî (ö. 1306/1889) ise fakihlerin derecelendirilmesine çeşitli yönlerden karşı çıkmıştır. Ona göre bu derecelendirmede, dayanaktan yoksun olarak Kemalpaşazâde'nin kişisel görüşü ortaya konulmaktadır. Örneğin

¹¹² Leknevî, *Nâfi*, s. 9.

¹¹³ Leknevî, *Nâfi*, s. 9.

¹¹⁴ Takıyyüddin b. Abdülkadir et-Temîmî, *Tabakatü's-seniyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*, Riyad 1983, I, 33.

Ebû Yûsuf, Şeybânî ve Züfer, -delil zikredilmeksizin- “şeriatta müctehid” derecesi dışında değerlendirilmiştir. Oysa ki bu alimlerin, İmam Şâfiî ve Mâlik gibi mezhep imamı ile aynı derecede olmadıklarını gösteren bir delil mevcut değildir. Aynı şekilde “meselede müctehid” olarak nitelenen âlimler için Ebû Hanîfe’ye muhalefet edemeyecekleri ifade edilmiştir. Halbuki bu derecede zikredilen Tahâvî, Hassaf, Kerhî gibi alimler, eserlerinde Ebû Hanîfe’ye bir çok konuda muhalefet etmektedir. Mercânî bu derecelendirmede Ebû Bekir Cassas’ın “mukallid” olarak nitelenmesini de doğru bulmaz. Zira Ebû Bekir Cassas’ın, “meselede müctehid” olarak nitelenen âlimlerden ayrı olarak değerlendirilmesini gerektiren bir delil mevcut değildir. Özetle Mercânî, fakihlerin derecelendirilmesinde birçoğunun olduğundan daha düşük bir derecede gösterildiğini düşünmektedir.¹¹⁵ Bu çerçevede söz konusu derecelendirmeye bunu oluşturanların şahsî görüşünden öte bir anlam yüklememek isabetli olacaktır. Zira bu kapsamda birçok müctehid bir değerlendirmeye tabi tutulmaktadır. Bunlardan kimilerinin onlarca eserin müellifi olduğu göz önünde bulundurulduğunda yapılan değerlendirmenin gerçeklik payının azalması muhakkaktır. Buradan ortaya çıkan sonuç, fakihlerin icihad ehliyetine göre derecelendirilmesinde objektif kriterlerin ortaya konulması gerektiğidir. Aksi takdirde yapılan derecelendirme, kesinlik ifade edemeyecektir. Nitekim değerlendirmeye tabi tutulan müctehidlerin geriye bıraktıkları eserlerin sayıca çokluğu göz önünde bulundurulduğunda bunları birlikte bir tahlile tabi tutmanın güçlüğü aşikârdır.

¹¹⁵ Şihâbuddin Mercânî, *Nazûratü'l-hak fi farziyyeti'l-işâ ve in lem yeğibi's-şafak*, İstanbul 2012, s. 192-214.

B. Sened Açısından Hanefi Fıkıh Kitapları

Hanefi fıkıh kitapları ve içerdikleri meselelerle ilgili olarak öteden beri birçok tasnif yapılmıştır. Bunlar arasında en yaygın olanı; zâhirü'r-rivâye, nâdirü'r-rivâye ve vâkıat ya da nevâzil şeklindeki üçlü tasniftir. Meselelerin delil değerinin bu tasnif açısından bir önemi yoktur. Bu tasnifte ölçü, Hanefi mezhebinde mezhebin önde gelen üç imamının (Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Şeybânî) ictheadlarını içeren eserlerin güvenilir râvîlerle ve tevâtür ya da şöhret yoluyla rivayet edilip edilmediğidir. Diğer bir ifadeyle bu tasnifte esas olan, meselelerin imamlara aidiyet derecesidir. Zâhirü'r-rivâye eserler ve içerdikleri meseleler, güvenilir râvîlerle ve tevâtüren ya da şöhret yoluyla rivayet edilmişlerdir. Şeybânî'nin *el-Asl*, *el-Câmiu's-sağîr*, *el-Câmiu'l-kebir*, *es-Siyeru's-sağîr*, *es-Siyerü'l-kebir*, *ez-Ziyâdât* ve *Ziyâdâtü'z-Ziyâdât* isimli eserleri zâhirü'r-rivâye kapsamında değerlendirilmiştir. Bu eserlerdeki meselelerin mezhebin önde gelen üç imamına aidiyeti kesindir. Nâdirü'r-rivâye kapsamına giren eserler de Ebû Hanîfe'nin öğrencilerine ait olmakla birlikte rivayet ağı açısından zâhirü'r-rivâye çerçevesindeki eserler kadar güçlü değildir. Şeybânî'nin zâhirü'r-rivâye dışındaki eserleri ile Ebû Hanîfe'nin Şeybânî dışındaki talebelerine ait eserler nâdirü'r-rivâye içerisinde değerlendirilir. Şeybânî'nin *el-Kesb*, *Kitâbü'l-Âsâr* ve *el-Hücce alâ ehli'l-Medîne*, *el-Hârûniyyât*, *el-Cürcâniyyât*, *el-Keysâniyyât* ve *er-Rakkıyyât* isimli eserleri bu kısma dahildir.¹¹⁶ Ebû Yûsuf'un *el-Emâlî*, *İhtilâfî Ebî Hanîfe* ve *İbn Ebî Leylâ*, *el-Cevâmi'* gibi eserleri ve Hasan b. Ziyâd el-Lü'lü'nin *el-Mücerred* ile *el-Emâlî'si* de bu sınıf içerisinde değerlendirilmektedir. Ebû Hanîfe ve öğrencilerine ait bazı görüşler, Şeybânî'nin ve Ebû Yûsuf'un öğrencileri tarafından da bir araya getirilmiştir. Nevâdir adı verilen bu tür eserler de nâdirü'r-rivâye içerisinde değerlendirilmektedir. Muallâ b. Mansûr er-Râzî'nin *en-*

¹¹⁶ Taş, *Muhammed b. El-Hasan eş-Şeybani'nin Hukuk Anlayışı*, s. 80.

Nevâdir'i ve Muhammed b. Semâa'nın *en-Nevâdir*'i bu türe örnek teşkil etmektedir. Söz konusu tasnifin üçüncü kısmını ise nevâzil ya da vâkiat adı verilen eserler oluşturur. Ebû Hanîfe ve öğrencilerinden sonra meydana gelen fikhî meseleleri ele alan eserlere nevâzil ya da vâkiat denilir. Bu türün ilk örneği Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin *Kitâbü'n-Nevâzil*'i dir.¹¹⁷

Leknevî de barındırdığı meselelere göre fıkıh kitapları ile ilgili bir tasnifte bulunur.¹¹⁸ Onu böyle bir tasnife iten ise Hanefi mezhebiyle ilgili yaygın bir eleştiridir. İlk dönemlerden itibaren Ebû Hanîfe, sahih hadislerle aykırı ihtihadda bulunduğu ve kıyas deliline çok başvurduğu yönünde eleştirilmiştir. Leknevî bu eleştirinin bir yanlış anlamaya dayandığını ifade eder. Ona göre Ebu Hanife'nin ihtihadları ile bağdaşmayan birçok fetva ya da ihtihad, Hanefi fıkıh kitapları içerisinde bulunmaktadır. Bu durum, söz konusu fetva ve ihtihadların Ebu Hanife'ye izafe edilmesine ve Ebu Hanife'nin haksız eleştirilere uğramasına yol açmaktadır. Bu durumda yapılması gereken, Hanefi kitapların barındırdığı meseleleri bir tasnife tabi tutmaktır.¹¹⁹ Bu çerçevede Leknevî beşli bir sınıflandırma ortaya koyar:

Birincisi; nasların, icmâ ve kıyasın desteklediği asıllara uygun olan meselelerdir. Bu meselelerin karşısında açık ya da gizli bir şer'î nas bulunmamaktadır.

İkincisi; âyet ve hadislerle desteklenen şer'î asılların kapsamındaki meselelerdir. Bunların karşısında da bazı âyet ve hadislerin bulunması mümkündür. Ancak destekleyen nasların daha

¹¹⁷ İbn Âbidin, *Ukûdu resmi'l-müftî*, s. 16; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunun*, III, 1023-1024; Eyyüp Said Kaya, "Zâhirü'r-rivâye", *DİA*, XXXIV, 101-102.

¹¹⁸ Leknevî, *Nâfi*, s. 22.

¹¹⁹ Leknevî, *Nâfi*, s. 20; Usûl alanında benzer bir yaklaşımı Metin Yiğit de ortaya koymaktadır: Metin Yiğit, "İlk Dönem Hanefi Kaynaklarına Göre Ebû Hanîfe'nin Usûl Anlayışında Sünnet", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sayı: 19, 2012, s. 75.

güçlü ve tercihe şâyan oluşu bu meseleleri asılların kapsamına dahil eder.

Zikri geçen bu iki grup meselenin kabul edilmesini, akıl ve nakil desteklemektedir.

Üçüncü grup meseleler ise şer'î asılların kapsamında bulunmakla birlikte bunların karşısında da çok sahih ve güçlü deliller bulunmaktadır. Bu meseleler karşısında yapılması gereken iş, derinlemesine bir inceleme neticesinde güçlü olan delilin desteklediği görüşün tercih edilmesidir.

Dördüncü grup meseleler; sadece kıyas deliline dayalı olarak ortaya konulmuş meselelerdir. Bunların karşısında daha güçlü bir delil varsa yapılacak iş, güçlü olan delilin desteklediği görüşün tercih edilmesidir.

Beşinci grup meseleler ise Kitap, Sünnet, icma ve kıyas tarafından açık ya da dolaylı olarak desteklenmeyen meselelerdir. Bu meseleler, son dönemlerde taklide dayalı olarak ortaya konulmuştur ve reddedilmesi gerekir.¹²⁰

Eserlerin sınıflandırılmasıyla ilgili olarak Leknevî; Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Şeybânî'ye ait icihadların onlardan sonra gelen Hanefi âlimlerin görüşlerinden ayrılmasına büyük bir önem atfeder. Ona göre bu ayrıma yeterince özen gösterilmediği zamanlarda Ebû Hanîfe'nin icihadına aykırı görüşler kimi fıkıh kitaplarında yer bulabilmiştir. Bu durum zaman zaman Ebû Hanîfe'nin hadislerle amel etmediği yönünde haksız eleştirilere uğramasına sebep olmuştur.¹²¹ Bununla birlikte Leknevî'ye göre Ebû Hanîfe, hadislerin

¹²⁰ Leknevî, *Nâfi*, s. 23.

¹²¹ Leknevî, *Nâfi*, s. 21.

tedvininden sonra yaşasaydı Hanefi mezhebinde kıyas daha az yer tutardı.¹²²

Özetle Leknevî; Hanefi fıkıh kitaplarının içeriğindeki meselelerin dayandıkları deliller açısından değerlendirilmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Fıkıh kitapları arasında böyle bir sınıflandırmaya gidilmesinde amaç, bir müctehide farklı ictehadlar izâfe edilmesi durumunda fetva veren kişinin seçiminde kolaylık sağlanmasıdır.

Leknevî, mukaddimesinde Hanefi fıkının temel eserlerine de değinir. Bu çerçevede beş eser, Hanefi fıkının en muteber kaynakları olarak takdim edilir.

Bunlardan ilki *Vikâyetü'r-rivâye fi mesâli'l-Hidâye* adını taşır. Bu eserin kime ait olduğu hususunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Leknevî, eserin müellifini Tâcüşşerîa Mahmûd b. Sadrüşşerîa Ahmed b. Ubeydullah Cemâleddin Abbâdî el-Mahbûbî el-Buhârî olarak belirtir. Müellif; bu eseri, torunu Ubeydullah Sadrüşşerîa b. Mes'ud b. Mahmud Tâcüşşerîa için *Hidâye*'den seçtiği konuları bir araya getirerek telif etmiştir. *Vikâye*'yi şerh eden de *Nukâye* adıyla ihtisar eden de Tâcüşşerîa'nın torunu Ubeydullah Sadrüşşerîa b. Mes'ud b. Mahmud Tâcüşşerîa olmuştur. *Vikâye* müellifi Tâcüşşerîa, *Vikâye*'yi şerheden Sadrüşşerîa'nın baba tarafından dedesidir. Ancak her nasılsa *Vikâye* müellifinin, *Vikâye* şarihinin anne tarafından dedesi olduğu bilgisi yaygınlık kazanmıştır.¹²³

Nitekim *Keşfü'z-zunun*'da *Vikâye* müellifi şöyle tanıtılır: “*Vikâye*, Burhânüşşerîa Mahmud b. Sadrüşşerîa tarafından telif edilmiştir. *Hidâye*'nin *el-Kifâye* isimli şerhi de aynı şahsa aittir. Burhânüşşerîa

¹²² Leknevî, *Nâfi*, s. 45.

¹²³ Kâsım b. Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, Bağdat 1962, s. 71; Leknevî, *Nâfi*, s. 24; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*, Kahire 1324, s. 207.

Mahmud b. Sadrüşşerîa, *Vikāye*'yi kızının oğlu olan Sadrüşşerîa için telif etmiştir.¹²⁴ *Vikāye* müellifine ilişkin verilen bu bilgiler birlikte değerlendirildiğinde görülen o ki; eserin Mahmud b. Sadrüşşerîa olduğunda ittifak vardır. Ancak lakabının Tâcüşşerîa mı yoksa Burhânüşşerîa mı olduğu hususu kesinlik arz etmemektedir. Bu, müellif için iki lakabın da kullanılıyor olmasından ileri gelebilir.

Leknevî'nin muteber olarak zikrettiği diğer Hanefi fıkıh kitapları yazarlarıyla birlikte şöyledir: Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed el-Kudûrî'nin (ö. 428/1037) *el-Muhtasar*'ı, Ebü'l-berekât Hâfızüddin Abdullah b. Ahmed b. Mahmud en-Nesefî'nin (ö. 710/1310) *Kenzü'd-dekâik* adlı eseri, Ebü'l-Fazl Mecdüddîn Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd el-Mevsilî'nin (ö. 683/1284) *el-Muhtar*'ı, Ebü'l-Abbâs Muzafferüddîn Ahmed b. Alî b. Tağlib el-Ba'lebekkî el-Bağdâdî'nin (ö. 694/1295) *Mecmau'l-bahreyn ve mülteka'n-neyyireyn*'i.¹²⁵ Burada dikkati çeken nokta *Mecmau'l-bahreyn ve mülteka'n-neyyireyn* adlı eser, Kudûrî'nin *el-Muhtasar*'ını içerdiği halde *el-Muhtasar*'ın ayrıca belirtilmesidir. Bu, mezkur eserin mezhep literatürü içerisindeki öneminden ileri geliyor olabilir.

Leknevî, zikri geçen bu kitaplarda geçen bazı ifadelerle de açıklık getirir. Örneğin söz konusu eserlerdeki "*selef*" ifadesi ile kastedilen Şeybânî'ye kadar olan Hanefi fakihlerdir. "*Halef*" ifadesi ile kastedilen ise Şeybânî'den Ebû Muhammed Abdülazîz b. Ahmed el-Halvânî'ye (ö. 452/1060) kadar olan Hanefi fakihlerdir. Ebû Muhammed Abdülazîz b. Ahmed el-Halvânî'ye kadar olan Hanefi fakihler aynı zamanda "*mütekaddimin*" olarak da nitelenir. Ebû Muhammed Abdülazîz b. Ahmed el-Halvânî'den sonraki Hanefi alimlerle "*müteahhirin*" olarak nitelendirilmişlerdir.

¹²⁴ Katip Çelebi, Keşf, IV, 1620.

¹²⁵ Leknevî, *Nâfi*, s. 25.

Leknevî, *el-Câmiu's-sağîr*'in bu kitaplar arasındaki yerine de işaret eder. Leknevî'ye göre Hanefi fıkıh kitapları içerisinde öncelikle bu eserlere itibar edilmelidir. Bu metinlerden sonra söz konusu metinlerin muteber şerhlerine ardından da fetva kitaplarına itibar edilmelidir.¹²⁶ Ayrıca söz konusu edilen muhtasar metinlerin şerhleri ve haşiyeleri incelenmeden doğrudan bu eserlere dayalı olarak fetva verme cihetine gidilmemelidir. Zira bir eser ne kadar muhtasar ise o ölçüde kapalı noktaları ihtiva etmektedir. Böyle bir eserden şerh ve haşiyelerden faydalanmaksızın istifade edilmesi ise okuyanı yanlış yönlendirebilecektir.¹²⁷

Hanefi fıkıh kitaplarındaki hadisler konusunda ise Leknevî ihtiyatlı olunması gerektiğini ifade eder. Ona göre Hanefi fıkıh kitaplarından bazılarında –özellikle fetva kitaplarında- mevzû hadis bulunabilmektedir. Bu durum Hanefi âlimlerin ortaya koydukları meselelerin mevzû hadislerle istinad ettiği şeklinde haksız eleştirilere de sebep olmuştur.¹²⁸ Söz konusu eleştirilerin haksız olarak nitelenmesi, Ebû Hanîfe'nin icthadlarında mevzû hadislerle istinad etmemesinden ileri gelmektedir.

SONUÇ

Şeybânî'nin *el-Câmiu's-sağîr*'i zâhirü'r-rivâye eserlerden olup, fıkıhın temel konularını içermesi ve delillere nadiren yer verilmesi dolayısıyla muhtasar bir metindir. *el-Câmiu's-sağîr*'den önceki fıkıh literatürü göz önünde bulundurulduğunda onun ilk muhtasar fıkıh kitabı olduğu belirginlik kazanmaktadır. Bu açıdan fikhî kavramların terimleşme sürecine ilişkin olarak *el-Câmiu's-sağîr* önemli bir kaynak durumundadır. Yargı görevi üstleneceklerin bu metinden imtihan

¹²⁶ Leknevî, *Nâfi*, s. 25. Bu konuda benzer bir yaklaşımı İbn Âbidin'de de görmek mümkündür. Bkz. İbn Âbidin, *Ukûdu resmî'l-müftî*, s. 36.

¹²⁷ Leknevî, *Nâfi*, s. 26; İbn Âbidin, *Ukûdu resmî'l-müftî*, s. 13.

¹²⁸ Leknevî, *Nâfi*, s. 31.

edilmesi dikkate alındığında *el-Câmiu's-sağîr*'in kanunlaştırma ve mezhebin yaygınlaşmasında mühim bir rol ifa ettiği de anlaşılmaktadır. Önemine binaen üzerine onlarca çalışma yapılan *el-Câmiu's-sağîr*'in şerhleri arasında Leknevî'nin *en-Nâfiü'l-kebir*'i ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Leknevî bu eserinde kendisinden önce yapılan *el-Câmiu's-sağîr* şerhlerinden önemli ölçüde faydalanmıştır. Bu çerçevede onun şerhi, kendisinden önceki şerhlerin bir özeti mahiyetindedir. Ayrıca Leknevî, *en-Nâfiü'l-kebir*'in mukaddimesinde Hanefi fıkıh kitaplarını bilgi ve delil değeri açısından sınıflandırmıştır. Bu sınıflandırmada muteber olarak zikredilen eserler, fıkıh öğretiminde kaynak niteliğinde değerlendirilmelidir. *el-Câmiu's-sağîr* ve bunu da içeren, Ebü'l-Hasan Burhâneddin Ali b. Ebû Bekr Merğînânî'nin (ö. 593/1197) *Bidâyetü'l-mubtedî* isimli eseri bu açıdan da önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

Boynukalın, Mehmet, "el-Câmiu's-sağîr li'l-İmam Muhammed b. Hasan Şeybânî Dirâse Tevsîkiyye Tahlîliyye Nakdiyye", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı:20, 2008.

Brockelmann, Carl, *Târîhu'l-edebi'l-arabî* (trc. Mahmud Fehmi Hicâzî), Kahire 1993.

Desûkî, Muhammed, *el-İmam Muhammed b. Hasan Şeybânî ve eseruhû fi'l-fıkhi'l-islâmî*, Katar 1987.

Dimitroff, Iwan, *el-Camiüs'sagîr Abu Abdallah Muhammad Ibn Al-Hasan Asch-Schaibani und sein corpus juris "al-gami as-sagîr*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bonn Ü. , Bonn 1908.

Duran, Ahmet, "İmam Muhammed Şeybânî'nin Hayatı ve Hanefî Fıkıhının Tedvinindeki Yeri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 9, 2007.

Ebû Bekir b. Ali ve diğerleri, *el-İstidrâkat alâ târîhi't-turâsi'l-arabî*, h. 1422 Riyad.

İbn Âbidin, *Ukûdu resmi'l-müftî*, Bulak 1272.

İbn Hümam, *Fethü'l-kadir*, Beyrut 2003.

İbn Kutluboga, *Kâsım, Tâcü't-terâcim*, Bağdat 1962

Kâdîhan, *Şerhu'l-Câmi's-sağir*, İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi

Katip Çelebi, *Keşfu'z-zunun an esâmi'l-kütüb ve'l-funun*, İstanbul 2007.

Kaya, Eyyüp Said, "Zâhirü'r-rivâye", *DİA*, XXXIV, 101-102.

Kevserî, Zâhid, *Bulûğu'l-emânî fi sîreti'l-İmam Muhammed b. Hasan Şeybânî*, Mısır 1355.

Kureşî, Muhyiddin Abdülkadir b. Muhammed, *el-Cevâhirü'l-mudniye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, Cize 1993.

Leknevî, Ebü'l-Hasenat Abdülhay b. Muhammed Abdülhalim, *en-Nâfiü'l-kebir limen yutâliü'l-Câmia's-sağir*, Pakistan 1990.

-----, *el-Fevâidü'l-behiyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*, Kahire 1324.

Mercânî, Şehâbeddin Hârûn b. Bahâuddin, *Nazûratü'l-hak fi farziyyeti'l-işâ ve in lem yeğibi'ş-şafak*, İstanbul 2012.

Nedvî, Ali Ahmed, *el-İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî Nâbiğatü'l-fikhi'l-islâmî*, Dimaşk 1996.

Özdemir, Sümeyye, *Zürrî Vakıflarda Kullanılan "Çocukların Çocukları" Lafzının Vâkıfın Kızının Çocuklarını Kapsaması (Hatibzâde, Kemalpaşazâde ve İbn Nüceym'in Risaleleri Bağlamında)*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2011.

Özel, Ahmet, *Hanefi Fıkıh Alimleri*, İstanbul 2013.

Sezgin, Fuad, *Târîhu't-turâsi'l-arabî* (trc. Mahmud Fehmi Hicâzî),
Kahire 1978.

Şeybânî, Muhammed b. Hasan, *el-Câmiu's-sağîr*, İstanbul 2009.

Taş, Aydın, *Muhammed b. El-Hasan eş-Şeybani'nin Hukuk
Anlayışı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Ü. Sosyal Bilimler
Enstitüsü, Kayseri 2003.

Temîmî, Takıyyüddin b. Abdülkadir, *Tabakatü's-seniyye fi
terâcimi'l-Hanefiyye*, Riyad 1983.

Yavuz, Yunus Vehbi, "el-Câmiu's-sağîr", *DİA*, VII, 112.

Yiğit, Metin, "İlk Dönem Hanefi Kaynaklarına Göre Ebû
Hanîfe'nin Usûl Anlayışında Sünnet", *İslam Hukuku Araştırmaları
Dergisi*, sayı: 19, 2012.

Zehebî, *Menâkıbu'l-İmam Ebî Hanîfe ve sâhibeyhi Ebî Yûsuf ve
Muhammed b. Hasan*, Mısır 1366.